

PALEO- AKTUEEL

2

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1991, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: G.J. Bartstra

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0251-8

PALEO-AKTUEEL

2

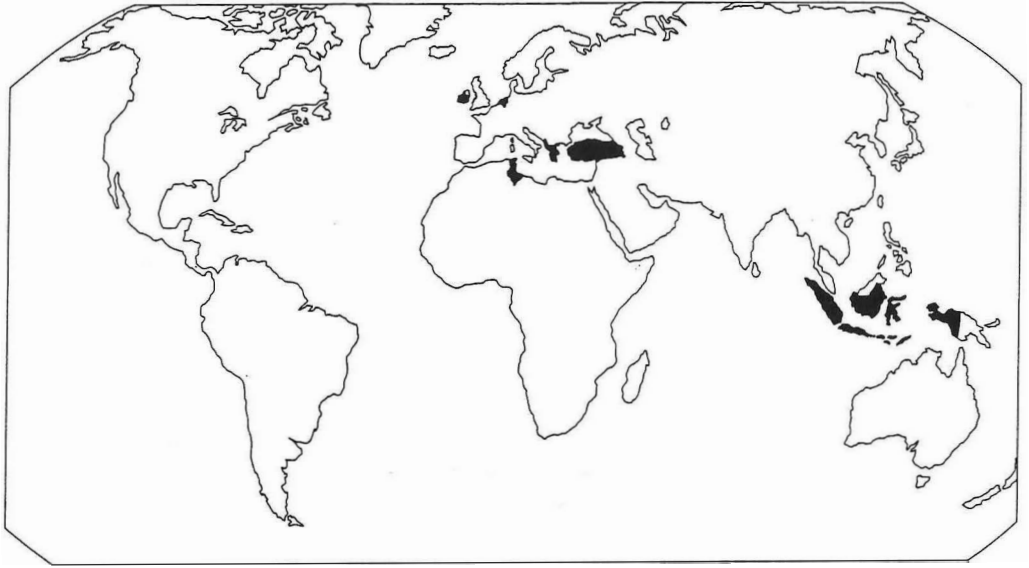
redactie

**Mette Bierma
Jurjen M. Bos**

Biologisch-Archaeologisch Instituut

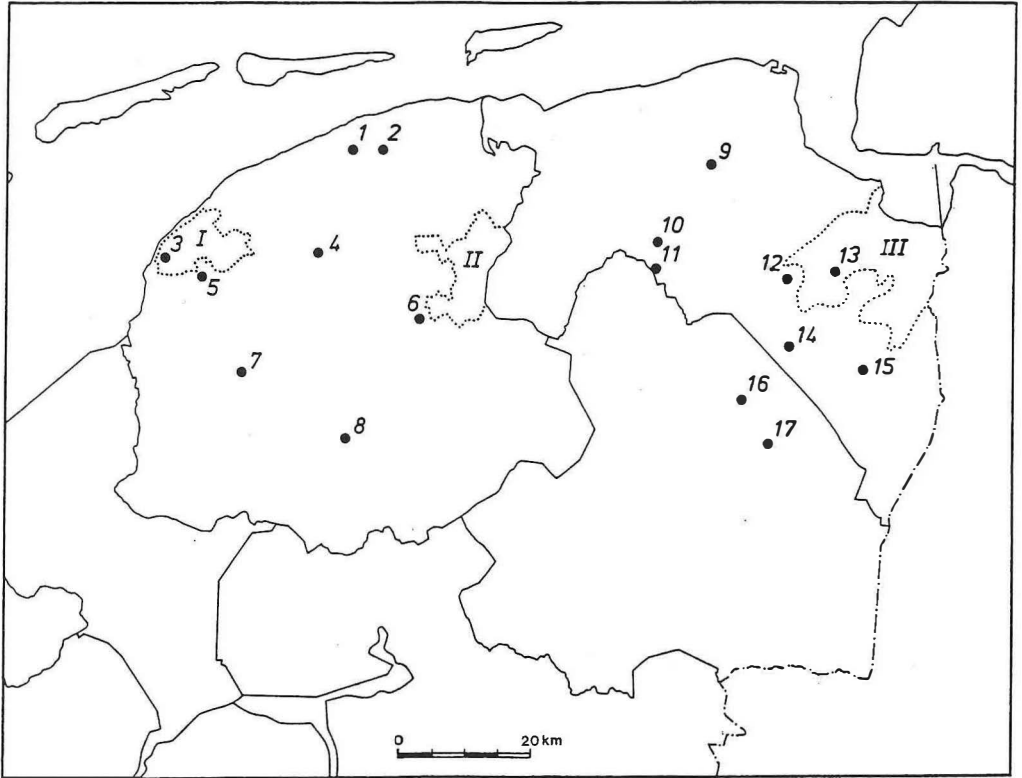
Groningen, 1991

In deze aflevering: Griekenland, Ierland, Indonesië, Nederland, Tunesië en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Oosterbeintum; 2. Foudgum; 3. Wijnaldum; 4. Leeuwarden; 5. Doijum; 6. Egbertsgaasten; 7. Bons; 8. Oudehaske; 9. Stedum; 10. Groningen; 11. Neerwolde; 12. Zuidwolde; 13. Scheemda; 14. Wildervank; 15. Onstwedderholte; 16. Gieten; 17. Bronneger; I. De Bjirmen; II. Achtkarspelen-Drachten-Eestrum; III. Dollardboezem.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA Het BAI op Sulawesi: verkenningen in de Walanae vallei	9
S. BOTTEMA, H.A. GROENENDIJK & E. MOOK-KAMPS Archeologisch en palynologisch onderzoek van een pingo te Wildervank (Gr.)	15
D. STAPERT Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1990	19
E. KRAMER Mesolithische vondsten bij Egbertsgaasten (Fr.)	25
S. BOTTEMA, F. BOTTEMA & N. BOTTEMA-MACGILLAVRY De exploitatie van een infrastructureel traag ecosysteem: het verzamelen van wijngaardslakken	28
P. KROEZENGA, J.N. LANTING, R.J. KOSTERS, W. PRUMMEL & J.P. DE ROEVER Vondsten van de Swifterbantcultuur uit het Voorste Diep bij Bronneger (Dr.)	32
J.N. LANTING & S. BOTTEMA Aanwijzingen voor een pre-Trechterbekerlandnam in het Gietsenveentje, gem. Gieten (Dr.)	37
A.T. CLASON De radius-beitels van Ilipınar (Turkije)	40
E. DRENTH & A.E. LANTING De chronologie van de Enkelgrafcultuur in Nederland: enkele voorlopige opmerkingen	42
H.A. GROENENDIJK Grafheuvels op de Onstwedderholte (gem. Stadskanaal, Gr.)	47
B. RAFTERY & W.A. CASPARIE Houten veenwegen in Ierland	52
I.-L. STUIJTS Kinderoffers in de Tophet (Carthago); houtskoolonderzoek	58
J.M. PASVEER Foudgum (Fr.) in de Romeinse tijd	62

O.H. HARSEMA	
Wat Amerika ons kan leren: over 19e-eeuwse landschaps- schilderijen en ethno-ecologische geschiedschrijving	66
R. NEEF & S. BOTTEMA	
Mest als bron voor verkoold plantaardig materiaal uit opgravingen in het Nabije Oosten. Waarnemingen en experimenten	72
J. MOLEMA	
Archeologische verkenningen in de landinrichtingsgebieden Achtkarspelen, Eestrum en Drachten (Fr.)	77
A. EFSTATHÍOY, Z. MALAKASIÓTI & H.R. REINDERS	
Een survey in het gebied ten noorden van Hellenistisch Halos (Griekenland)	82
Y. DIJKSTRA	
De archeologie in ruilverkaveling De Bjirmen (Fr.)	87
W. PRUMMEL & E. KNOL	
Strandlopers op de brandstapel	92
J.M. BOS & J. ZIJLSTRA	
Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)	97
T. LOOIJENGA	
De runeninscriptie van Doijum (Fr.): echt of vals?	100
W.A. CASPARIE	
Houtgebruik in het vroeg-middeleeuwse grafritueel in Noord-Nederland	103
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER	
De wierde De Weer bij Stedum (Gr.)	108
J.M. BOS, J.K. BOSCHKER, A. JAGER & D.M. VISSER	
Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.)	111
C.R. JAGER	
Veenterpen in Neerwolde (Gr.); het aardewerk van terp nr. 3	115
H.A. GROENENDIJK	
Middeleeuwse bedijking aan de rand van de Dollard bij Zuidbroek (Gr.)	118
J. MOLEMA	
Kerken in de voormalige Dollardboezem (Gr.)	123
H.T. UYTTERSCHAUT	
De menselijke skeletten uit Scheemda (Gr.)	127

G.L.G.A. KORTEKAAS Opgraving Wolters-Noordhoffcomplex te Groningen (Gr.)	130
J.T. ZEILER & J. SCHELVIS Veren, mijten en een luis	134
A. JAGER Het Kapittelhuis te Leeuwarden (Fr.)	137
W.A. CASPARIE & J. SCHONEVELD Een pseudo-leienboekje van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	140
P. BAKS De burcht van graaf Edzard in de stad Groningen, 1506-1514	143
J. SCHELVIS Een ei hoort erbij... Parasieten in en op de 17e-eeuwse bewoners van het Martiniekerkhof in Groningen (Gr.)	149

P. Baks

Inleiding

In het naoorlogse stadskernonderzoek in Groningen namen de onderzoeken naar de 16e-eeuwse burchten een belangrijke plaats in. De resultaten hiervan zouden in de *Groningse Volksalmanak* verschijnen, doch de aangekondigde reeks *Bijdragen tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen* bleef onvoltooid (van Giffen & Praamstra, 1962; 1965). Het gevolg was dat de resultaten van het archeologisch onderzoek naar de burcht van graaf Edzard I van Oostfriesland in de jaren 1946 (boringen), 1967 en 1968 (bouwput politiebureau) en 1971 en 1972 (sleuven oostelijk van het politiebureau) ongepubliceerd bleven, hoewel deze door H. Praamstra waren bewerkt voor publicatie.

Deze oude opgravingsresultaten verdienen opnieuw de aandacht. Een recent historisch onderzoek naar de burcht van graaf Edzard bracht weliswaar veel nieuwe gegevens boven water (Baks, 1988), maar voor een optimale interpretatie daarvan zijn de archeologische gegevens van groot belang. Onderzoek naar de vestingbouw ten tijde van graaf Edzard zal vooral kunnen bijdragen tot beter inzicht in de enorme veranderingen op het gebied van de krijgsvordering gedurende de 16e eeuw. Mogen de grote lijnen van de 'militaire revolutie' allengs duidelijk zijn geworden (Parker, 1988), de wijze waarop in de Fries-Groningse gebieden de overstap werd gemaakt van een middeleeuwse naar een 'moderne' manier van oorlog voeren is op veel punten nog onduidelijk.

De bouw

Vanaf 1498 had graaf Edzard zijn krijgs-

diensten aan de hertogen van Saksen aangeboden, in de hoop op deze wijze zijn graafschap ten westen van de Eems te kunnen uitbreiden. Maar begin 1506 raakte hij ervan overtuigd dat zijn territoriale aspiraties op deze wijze niet te verwezenlijken waren. Tijdens geheime onderhandelingen met de Groningers in april wist hij op sluwe wijze hertog George buiten spel te zetten. Edzard toonde zich bereid om zijn steun aan de blokkade van de stad te beëindigen en zich als 'beschermheer' op te werpen. Voor zijn steun moesten de Groningers wel een grote concessie doen: de bouw van een burcht binnen de stadswallen.¹ De grote hongersnood in de stad maakte dat men dit niet kon weigeren. Het einde van de Groningse onafhankelijkheid was daarmee een feit.

Twee weken na de plechtige intocht van graaf Edzard werd met de bouwwerkzaamheden begonnen. Economische en strategische overwegingen waren beslissend voor de keuze van de juiste plaats. De burcht werd gebouwd in de zuidoosthoek van de stad, waar de stadswallen een hoek maakten (fig. 1). Door van bestaande verdedigingswerken gebruik te maken kon men de kosten tot een minimum beperken. Bovendien beheerste de graaf op deze wijze de belangrijke aanvoerwegen naar Oostfriesland (Damsterdiep) en Drenthe (Hunze en Oosterstraat). Dat voor de bouw een hele stadswijk moest worden afgebroken, was van ondergeschikt belang. Gedurende de bouw werden de inkomsten en uitgaven door rekenmeester Nicolaas van Bingum nauwkeurig bijgehouden.² Diens bewaard gebleven kasboek bevat een schat aan gegevens - o.a. over de aantallen arbeiders, de gebruikte bouwmaterialen en de duur van de werkzaamheden - aan de hand waarvan het verloop van de bouw

kan worden geschetst. Zonder hierop uitvoerig in te gaan, wil ik hier wel vermelden dat de burcht binnen driekwart jaar gereed kwam door het zeer hoge werktempo. Om aan de plotselinge grote vraag naar arbeidskrachten te kunnen voldoen, werden er zelfs ambachtslieden van buiten de stad aangetrokken. Daarnaast werden talloze boeren uit de Ommelanden gesommeerd om op eigen kosten bij het graven van de grachten te helpen. Toen de grachten nog voor het invallen van de winter gereed kwamen, werden er honderd Oostfriese landsknechten op de burcht gelegerd (Beninga, 1961). De werkzaamheden nadien betroffen vooral het interieur van de gebouwen. Begin februari 1507 werden de laatste arbeiders uitbetaald en moet de burcht definitief gereed zijn gekomen. De totale kosten bedroegen toen meer dan 12.000 Arendsgulden.

Een historisch-archeologische reconstructie

Bij een reconstructie van de burcht aan de hand van de beschikbare historische en archeologische gegevens (fig. 3), is het van belang ons te realiseren dat beide bronnen onvolledig zijn. De geschreven bronnen geven weliswaar een uiterst gedetailleerd beeld, doch dit heeft vooral betrekking op de beginperiode van de burcht. Het kasboek loopt tot aan februari 1507 waardoor de gebeurtenissen daarna grotendeels onbekend blijven, temeer daar de kroniek van Sicke Benninge een hiaat kent over de periode 1508 tot 1511. Ook de waarde van de archeologische gegevens is beperkt, vanwege de grondige afbraak van de burcht door de Groningers, de verstoringen door de latere bebouwing ter plaatse en de onmogelijkheid om het burchtterrein in zijn geheel te onderzoeken. De histo-

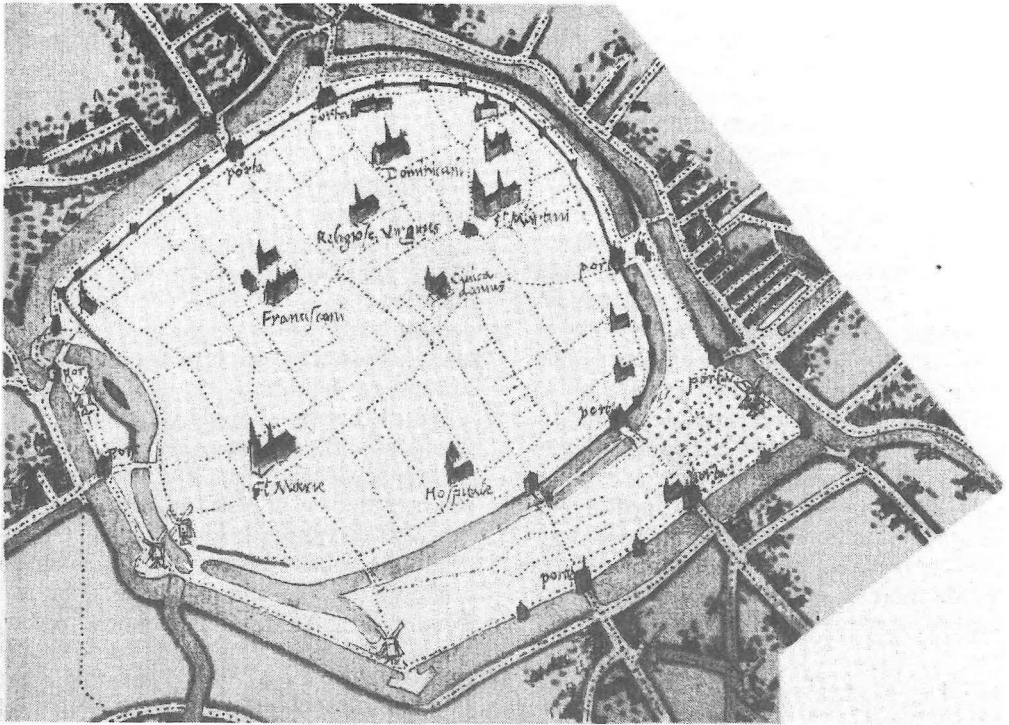

Fig. 1. Stadsplattegrond van Groningen door Jacob van Deventer uit ca. 1565. Ingetekend is de plaats van de burcht van graaf Edzard.

rische en archeologische bronnen vormen onderling weliswaar een belangrijke aanvulling, maar het idee dat hierdoor een volledig beeld van de vroegere burcht kan worden verkregen is onjuist.

De burcht van graaf Edzard stond op het terrein dat wordt omsloten door de tegenwoordige Rademarkt, Radesingel, Winschoterkade en Steentilstraat. Dikke aarden wallen met een onderbreedte van 100 voet en diepe grachten met een bovenbreedte van 80 voet, beschermden de 'borchstede' (Beninga, 1961). Flanking van de walzijden werd in hoofdzaak verkregen door twee zware torens op tegenover elkaar liggende hoeken. De 'Drenkelaarstoren' in de zuidoosthoek dateerde uit 1470, de 'grote torn' in de noordwesthoek werd door Edzard gebouwd. De dreiging die hiervan naar de stadzijde uitging liet de Groningers geen enkele twijfel over de ware functie van de burcht. Aan de westzijde lag de toegangsbrug met het poorthuis, beide in de beschermende nabijheid van

de nieuwe Oosterpoort. Deze belangrijke stadspoort, die in handen was van graaf Edzard, werd buiten de vestinggracht gehouden opdat het goederenvervoer niet over het burchterrein behoefde plaats te vinden. Over de kanselarij op de binnenplaats zijn weinig gegevens bekend. Waarschijnlijk was het een eenvoudig zaalhuis zonder onderkeldering. De binnengracht die het gebouw omgaf, zal door zijn geringe diepte nauwelijks enige militaire waarde hebben gehad.³

Origineel of nagebouwd?

In vroeger tijd was de traditie op bouwkundig gebied groot en slechts bij uitzondering werden vergaande vernieuwingen doorgevoerd. Het ligt dan ook in de lijn der verwachting dat de burcht in Groningen naar een bepaald voorbeeld is gebouwd. Daarbij is in eerste instantie te denken aan Oostfriesland, waar grafelijke

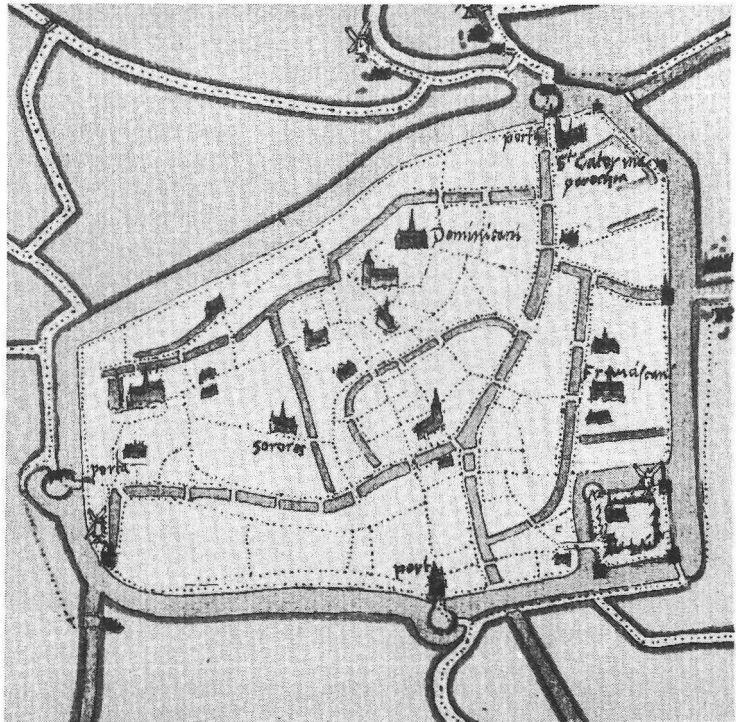

Fig. 2. Stadsplattegrond van Leeuwarden door Jacob van Deventer uit ca. 1565. Rechtsonder de burcht gebouwd door Albrecht van Saksen.

burchten stonden te Aurich, Berum, Emden, Friedeburg, Greetsiel, Leerort, Stickhausen en Uplengen (Müller, 1977). Hoewel iedere uitspraak wordt bemoeilijkt door het ontbreken van systematisch onderzoek, lijkt er echter een belangrijk verschil te bestaan. De genoemde burchten waren aan het einde van de 15e eeuw weliswaar van grachten en wallen voorzien, maar het gebouw in de binnengracht speelde bij de verdediging nog een essentiële rol. De (aan)bouw van weertorens te Aurich (1447), Greetsiel (1457), Friedeburg (voor 1494), Stickhausen (1498) en mogelijk ook Leerort (1501) moest een toenemend gevoel van onveiligheid wegnemen.⁴ Hetzelfde zien we in de Groninger gebieden: in 1472 versterkte Onno van Ewsom zijn borg te Middelstum ook met een weertoren.

De burcht in Groningen geeft echter een ander beeld. Niet het centrale gebouw had

de nadruk bij de verdediging, maar de brede wallen en grachten, die waren voorzien van een goede flankering. De grote toren, die hiervoor werd aangelegd verschilde qua situering en uitvoering duidelijk van de weertoren die Edzard in Stickhausen liet bouwen. Niet alleen was de eerstgenoemde geplaatst op de hoek van de aarden wal in de buitengracht, maar uit de historische bronnen blijkt ook dat het metselwerk van de toren veel dikker was.⁵ Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een van de eerste rondelen⁶ in de stad Groningen!

Daarentegen zijn de gelijkenissen met de burcht die hertog Albrecht van Saksen in 1498 te Leeuwarden liet bouwen, frappant. Deze burcht is - in latere vorm - te zien op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (fig. 2). Punten van overeenkomst vormen o.a. de situering in de zuidoosthoek van de stad, de toegangspoort

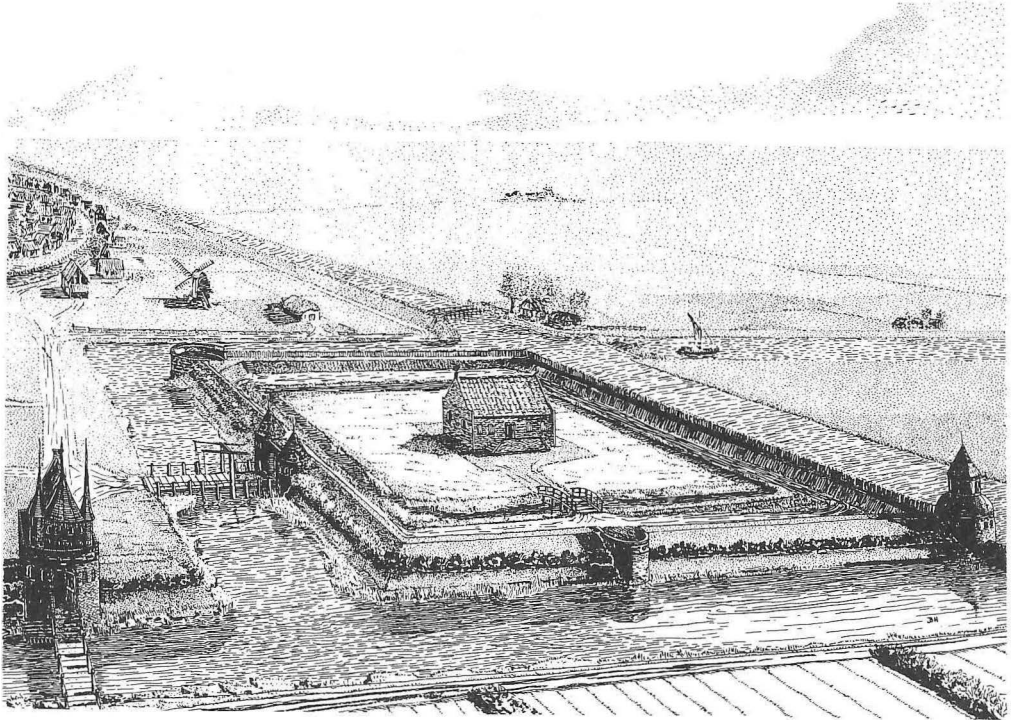

Fig. 3. Impressie van de burcht van graaf Edzard in Groningen, 1506-1514 (tek. Bart Huizenga).

aan de westzijde en de positionering van torens op de hoekpunten van de wallen. Het rondeel, dat staat afgebeeld aan de stadszijde, dateert echter uit latere tijd. Het werd in 1557 gebouwd op de plaats van de noordwestelijke waltoren (Theissen, 1913). De veronderstelling dat de burcht in Groningen is gebouwd mede naar Saksisch voorbeeld, lijkt aannemelijk. Temeer daar bekend is dat graaf Edzard meermalen op het blokhuis in Leeuwarden is geweest.

Middeleeuwse of 'moderne' vestingbouw?

De burcht van Edzard in Groningen is laat-middeleeuws te noemen. Zijn bemoeienissen waren te regionaal om reeds aan het begin van de 16e eeuw beïnvloed te zijn door de snelle ontwikkelingen in Italië, waar de bastionvorm⁷ opgang deed. Pas na 1550 zouden deze nieuwe ideeën in Groningen worden geïntroduceerd, toen Italiaanse bouwmeesters werden ingezet bij de modernisering van de stadsverdedigingswerken. In 1558 begon men met de bouw van een bastion aan de zuidzijde van de stad (fig. 1). Desondanks lijkt de burcht van graaf Edzard een periode van verandering te karakteriseren. De toegenomen vuurkracht van het belegeringsgeschut had duidelijk invloed op de uitvoering van de burcht. Geen hoge stenen muren, maar lage aarden wallen waarin de kogels smoorde, zorgden voor de verdediging. Torens op de hoeken van de wallen, die deze met flankerend vuur konden bestrijken, moesten het toegenomen gevaar van een stormloop tegengaan. De bouw van een zwaar gemetseld rondeel lijkt typerend te zijn voor de overgang naar moderne vestingbouwmethoden.

Besluit

Graaf Edzard bleek niet bij machte de Groningers voldoende bescherming te bieden. In november 1514 ontsloeg hij de

stadgers van hun eed van trouw en vertrok weer naar Oostfriesland. De wallen van de burcht aan de stadszijde werden spoedig daarna geslecht; het rondeel werd pas in 1517 afgebroken. De stenen die daarbij vrijkwamen werden verwerkt in de nieuwe A-poort en de Steentilpoort. Het materiaal van de kanselarij gebruikte men voor de bouw van het St. Anthoniegasthuis. Op de vrijgekomen plaats werden weer huizen gebouwd. Alleen de naam 'borchstede' zou daar nog gedurende lange tijd aan de burcht van graaf Edzard herinneren. Tegenwoordig duidt nog iets anders op het vroegere bestaan van de burcht. Bij de bouw van het nieuwe politiebureau aan de Rademarkt heeft men namelijk te weinig rekening gehouden met het bijzondere verleden van dit stadsgedeelte. De grote scheuren in de voorgevel, evenals de wateroverlast in de kelders, zijn het gevolg van het feit dat het gebouw ten dele op de vroegere vestinggracht is gebouwd.

Summary

The 16th century brought revolutionary changes in the way of waging war in Europe. Research into the building of fortifications in the days of Count Edzard I of Oostfriesland may contribute to a better insight in the way in which innovations were introduced in the areas of Friesland and Groningen. By means of a combined historical-archaeological investigation many data on the stronghold of Count Edzard in the city of Groningen (1506-1514) could be recovered. Especially noteworthy is the way in which the expense was limited by using the pre-existing city defenses. The late-medieval stronghold seems to typify the transition to the Modern Age. For defense the emphasis now clearly was on the earthen walls, which were provided with a good flanking. Certain innovations may possibly have been adopted from Duke Albrecht of Saxony.

Noten

1. Gemeentearchief Groningen. Register Feith, 1506-15.
2. Niedersächsisches Staatsarchiv te Aurich. Rep. 241 nr. A 101.
3. Waarschijnlijk is dit de reden waarom de binnen-gracht onvermeld bleef in de uitvoerige beschrijving van Eggerik Beninga. Archeologische aanwijzingen hiervoor konden a.d.h.v. de Groninger stadrekeningen worden bevestigd. O.a. Gemeentearchief Groningen, Stadsrekening 1547, fol. 72 r. "Upt zuyden van Hoppers arve dar nw mester Wybrant Bart begunt der stadt grunt van de borch steede ende ys de noerder bynnen graffte van de borch".
4. Voor de datering van de weertorens zie: Eggerik Beninga resp. pp. 326, 340, 908, 398 en 439.
5. O.a. Eggerik Beninga, p. 451: "So wurt ock een torn eder dwenger van 24 steen dicke in de horne in den wall angelecht ...".
6. Rondeel. Een veelal overkluisde ronde of half-ronde muurtoren van zeer zwaar metselwerk om de wallen zijwaarts te kunnen bestrijken, die in de late middeleeuwen werd ontwikkeld om het zwaarder wordende geschut het hoofd te kunnen bieden. Voorloper van het bastion.
7. Bastion. Vijfhoekige gemetselde of aarden uitbouw van een verdedigingsmuur of wal, met als doel deze naar beide zijden optimaal te kunnen flankeren. Bestaat uit twee facen, die samenkomen in de bastionpunt, twee flanken en de niet-bewalde achterzijde of keel, die in open verbinding staat met de binnenruimte van het vestingwerk en aan weerszijden aansluit aan de courtines.

Literatuur

- Baks, P., 1988. De dwangburcht van graaf Edzard I van Oost-Friesland in Groningen, 1506-1514. Doctoraalscriptie RUG, Groningen.
- Beninga, Eggerik, 1961 en 1964. *Cronica der Fresen*. Uitg. door L. Hahn en H. Ramm. Aurich.
- Benninge, Sicke, 1725. Chronickel der Vriescher landen, en der stadt Groningen. In: M. Brouërius van Nidek, *Analecta medii aevi*, 1. Amsterdam.
- Giffen, A.E. van & H. Praamstra, 1962 en 1965. Bijdrage tot de geschiedenis van de stad Groningen binnen de diepen, 1 en 2. *Groningse Volksalmanak* pp. 68-154, resp. 109-194.
- Müller, G., 1977. *293 Burgen und Schlösser im Raum Oldenburg-Ostfriesland*. Oldenburg.
- Parker, G., 1988. *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800*. Cambridge.
- Theissen, J.S., 1913. Het Leeuwarder blokhuys in de 16e eeuw. *De Vrije Fries* 21, pp. 1-47.